

Jana PLESKALOVÁ
Brno

Vývoj pravopisu ve staré češtině*

Počátky češtiny spadají do konce 10. stol. n. l., kdy se čeština – stejně jako ostatní slovanské jazyky – začala vydělovat ze společného prajazyka – praslovanštiny; od té doby můžeme sledovat vývoj češtiny i českého pravopisu.

V této souvislosti je třeba připomenout, že čeština má ze všech slovanských jazyků nejstarší historické doklady¹, uvádí se někdy ještě ruština, ale zároveň se konstatuje, že se v ní těžko rozlišuje, co je církevní slovanština a co stará ruština. (Termínem církevní slovanština bývá označována staroslověnština užívaná v jednotlivých slovanských jazycích po 11. stol.)

Dosavadní popisy staročeské grafiky se v podstatě zmiňují o třech způsobech zápisu staročeských písemných památek:

1. Primitivní/jednoduchý pravopis – je typický pro pračeštinu (od 10. do pol. 12. stol.) a na ni navazující historickou češtinu (od pol. 12. do 13. stol.).
2. Pravopis spřežkový – měl dvojí podobu a dominoval ve 14. století. Byl to jednak starší neboli složitější spřežkový pravopis, který se užíval v letech 1300–1340,

---

* Tato studie vznikla v rámci Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny, č. LC546.

¹ V současné české jazykovědné bohemistice je nejstarší období češtiny od konce 10. do poloviny 12. stol. označováno jako *pračeština*; její podoba je rekonstruována, poněvadž z té doby máme dochován jen nepatrný počet historických dokladů.

a mladší/jednodušší, který se uplatňoval od 40. let 14. století až do počátku století 15.

3. Na počátku 15. stol. vznikl pravopis diakritický, ale prosazoval se pomalu, protože mu silně konkuroval vžitý pravopis spřežkový.

Tento obecně rozšířený přehled vývoje pravopisu v 10.–15. století je v podstatě správný, ale systematické zkoumání písemností neliterárního charakteru přineslo nová zjištění, která tuto poměrně jednoduchou posloupnost – tj. pravopis primitivní – spřežkový – diakritický/spřežkový – v mnohém zpřesňují a doplňují. A tomuto zpřesněnému obrazu vývoje staročeského pravopisu je věnována tato studie.

Od počátků češtiny se užívalo k jejímu zápisu latinky, a to středověké obměny latinského písma, jak to bylo běžné v západní Evropě. Latinka nebyla pro český jazyk příliš vhodná, protože má méně písmen než čeština hlásek. Hledání možností, jak označit ty české hlásky, které latina neměla, sehrálo ve vývoji českého pravopisu důležitou roli, neboť všechny pravopisné systémy, které se v průběhu vývoje češtiny uplatňovaly, představují různá řešení tohoto problému; době jejich užívání odpovídají jednotlivá stadia českého pravopisu.

Do 11. stol. (a později jen ve specifických případech) se na českém území užívalo též staroslověnštiny. K jejímu zápisu sloužila dvě písma – hlaholice a cyrilice. Protože byla vytvořena pro záznam

---

zí je založen na srovnávání jazykových faktů z obou konců jejího časového vymezení: z historicky doložené staroslověnštiny (a rekonstruované praslovanštiny) na straně jedné a z nejstaršího historicky doloženého stadia češtiny (od 2. poloviny 12. stol.) a příbuzných slovanských jazyků na straně druhé. Pračeština je pro nás důležitá, protože představuje východisko vývoje staré češtiny. Historické období staré češtiny tedy počíná polovinou 12. století a končí stoletím 15. Tato rozsáhlá etapa se dále člení na tzv. ranou starou češtinu zahrnující 12.–13. století, vyspělou starou češtinu století 14. a na ni navazující češtinu doby husitské, jež končí na sklonku století 15. Naše pozorování se

slovanského jazyka, měla pro všechny slovanské hlásky specifické znaky. Jejich zápis tedy nečinil žádné potíže. Tuto problematiku ponechám stranou.

1. Přípravné stadium českého pravopisu

Přípravné stadium českého pravopisu sahá do konce 13. stol. V té době plnila v českých zemích funkci kulturního jazyka latina (tj. jazyk liturgický a literární, diplomatický a administrativní). Všechny potřebné písemnosti byly tedy psány latinsky. Jestliže vyvstala potřeba zapsat v latinském textu české slovo či krátký text, užila se latinka bez jakékoli úpravy, a proto je tento nejstarší způsob zápisu českých slov označován jako *pravopis primitivní* nebo *jednoduchý*. Někteří badatelé tento termín odmítají, a to právem, protože termín pravopis předpokládá existenci pravopisného systému. A v této grafice žádný systém není. „Primitivnost“ nejstaršího pravopisu spočívala v tom, že rozdíl mezi větším počtem českých hlásek a menším počtem písmen středověké latinské abecedy se řešil na úkor jednoznačnosti zápisu domácích hlásek. Hlásky v latině neexistující byly zapisovány písmeny označujícími podobné hlásky latinské, přitom se každý písař řídil vlastním sluchem, takže to nebylo jednotné: např. *dete* (přepis: *dietě*, nč. *dítě*). Podoba zápisu tedy záležela i na tom, zda písař uměl či neuměl česky. V případě cizích písařů neznalých češtiny byly zápisy českých slov nejpestřejší, neboť tito písaři se snažili zapsat slovo jim nesrozumitelné co nejvýstižněji, brzy i pomocí spřežek – *Ivrshik* – osobní jméno *Juřík*, dnes Jiřík). Tak se stalo, že jedno písmeno označovalo více hlásek (např. písmeno *c* označovalo české [c], [k] a [č] (*Miculcici*, tj. *Mikulčici* – dnešní obec Nikolčice), písmeno *z* zase mohlo označovat všechny sykavky: *wez* (ves), *Conaza*, *Zauisa* (osobní jména Konaša, Závaša) atd.

V důsledku této nejednoznačnosti byla táž hláska zase zaznamenávána různými písmeny: hláska [k] byla označována písmeny *c*, *k*, *g*,

např. osobní jména *Janek* (Janek), *Petrec* (Petrek), *Vneg* (Uněk), od poloviny 12. stol. též rozličnými spřežkami: *Louihc* (Lovík), *Swathopluch* (Svatopluk), *Miligh* (Milík) atd. Nejstarší grafika zpravidla neoznačovala kvantitu vokálů; jen ojediněle je vyznačena zdvojením samohlásek (*comaar*, tj. *komár*), čárkou, příp. oběma prostředky současně (*Noóstup*, osobní jméno *Nóstup*).

První zápisy bezpečně českých slov pocházejí z 10.–11. století, tedy z období pračeštiny. Jde o nečetná jména místní nebo osobní na českých denárech: jejich výhodou je přesná datace dokladu. Např. *Boleslav dux* z pokladu mincí uložených kolem roku 970, dále z 10. a 11. století *Svatopulk* (Svatopluk). K nim se druží nevelký počet vlastních jmen z listin vyhotovených v 11. stol.: např. *Spytigneus* (Spytihněv), *breza* (obec *Brieza*, nč. Bříza, patrně dnešní Březí u Ústí nad Labem). Teprve v průběhu 12.–13. století českých slov podstatně přibývá. Nejstarší historicky doložená česká slova, tj. z období 10.–13. stol., z období pračeštiny a rané staré češtiny, nazýváme souhrnně bohemika. Jsou to především vlastní jména, méně často apelativa, která písař nechtěl nebo nemohl přeložit: osobní jméno (*Boleslav*, *Svatopluk*), vlastní jména míst, o kterých se jednalo nebo kde se něco dělo (*in urbe Gradec*). Např. v listině k r. 1160 jsou zachyceny následující doklady jmen osad: *Popovici*, *Gradčane*, *Zlobici*, *Bezmirov* (dnes obce Popovice, Hradčany, Zlobice, Bezměrov). Další skupinu bohemik tvoří apelativa: termíny – např. právnické (*chomútné*, *grnečné* ‘celní poplatek z koňů v chomoutech, z hrnců’), podle potřeby i další pojmenování, jako např. *kožělug* ‘koželuh, tj. kdo zpracovává surové kůže na useň’ (useň je vyčiněná surová kůže), nebo apelativa zpřesňující latinský překlad: *porcarius, qui sclavice dicitur svinar*. Od 12., ale častěji od 13. století se k bohemikům připojovaly glosy – překlady jednotlivých slov nebo úryvků vět a souvětí, dále přípisky a na konci 13. stol. i dvě literární díla (*Vítaj, král ‘u všeomohúci* – *Modlitba Kunhutina*, *Slovo do světa stvořenie* – *Píseň ostrovská*).

Podrobný průzkum vlastních jmen z 12.–13. stol. ukázal, že při jejich zápisu má onen „primitivní pravopis“ (pro srozumitelnost výkla-

du budu užívat tento vžitý termín) většinou jinou podobu než při zápisu apelativních bohemik, glos a nečetných souvislých textů. Z toho plyne, že primitivní pravopis existoval ve dvou podobách:

- a) V případě apelativ, glos, přípisků a souvislých textů je sice nejednoznačný, ale většinou dost stereotypní (repertoár grafémů sloužících k označení jednotlivých hlásek je poměrně chudý),
- b) při zápisu vlastních jmen je rovněž nejednoznačný, ale pro zachycení jednotlivých hlásek disponuje širokou škálou možností (včetně spřežek).

Tato pestrost svědčí o hledání jednoznačnějšího způsobu zápisu, jež byla v případě vlastních jmen mnohem naléhavější než v případě apelativ a krátkých textů. Apelativa a kratší texty si totiž bylo možno na základě znalosti české slovní zásoby domýšlet, v delších glosách napomáhal i kontext: proto obvykle stačilo zapsat hlásku v latině neexistující pomocí grafému označujícího hlásku podobnou: např. slovo *ca* vyskytující se v glose v Túlci sv. Bonaventury ze 13. stol.: V příslušném kontextu (*v modlitvách čas zvésti* – ‘vacare, zabývat se něčím, tedy oddávat se modlitbám’) lze snadno rozpoznat, že jde o zápis [č] pomocí litery *c*, tedy o apelativum *čas* ‘Zeit’. Ale stejný zápis zachycující vlastní jméno *Ca* mohl v primitivním pravopisu označovat různá osobní jména *Čaš*, *Kaz*, *Kas*, *Kaš*, *Čas* (všechna tato jména ve staré češtině existovala), což velice znesnadňovalo identifikaci pojmenovávaného. Přitom je třeba si uvědomit, že vlastní jména musí jednotlivce nebo jednotlivinu pojmenovat a identifikovat jednoznačně. Velká pestrost grafémů při zápisu vlastních jmen tedy svědčí o hledání jednoznačnějšího způsobu zápisu. Potřeba jednoznačnějšího záznamu českých slov s přibývajícím počtem českých písemností prudce vzrostla. Jisté východisko z této situace nabízely spřežky, kombinace dvou i více liter, které se spolu běžně nevyskytují, a není náhodou, že se nejdříve objevily v propriích, ale i v nich byly do konce 13. stol. užívány nesystematicky.

Na podporu svého tvrzení uvedu několik příkladů. Zaměřím se na zápis hlásky [č], která v latině nebyla.

Glosy, přípisky a literární díla: hláska [č] se píše většinou jako *c* nebo *ch*: *neciztoti* (nečistoty), *cynis* (činiš), *uechní ziuot* (věčný život), zcela výjimečně se uplatňuje *s* (*slunek* – člunek ‘lod’ka’), *cc* (*lucc* – lúč ‘louč, pochoděň’) a několik dalších, zcela ojedinělých spřežek.

K označení hlásky [č] ve vlastních jménech existovalo minimálně 15, ale spíše i více možností, např. u osobních jmen [č] se psalo: *c* (*Bocko*, tj. Boček), *s* (*Bosko* – Boček), *z* (*Bozko* – Boček), *ch* (*Bochko* – Boček), *cz* (*Boczko* – Boček), *chch* (*Bochchek* – Boček), *ths* (*Bothsko* – Boček), *cs* (*Bics* – Bič), *sc* (*Scasta* – Částa), *tsh* (*Tschazta* – Částa), *sh* (*Milish* – Milíč), *ts* (*Tsyrnin* – Čirnín, později Černín), *sch* (*Schyrnin* – Čirnín), *zch* (*Zchyrninus* – Čirnín(us)), *csh* (*Zlugacsh* – Slugáč, později Sluháč). Příklady byly vzaty ze starší edice, v níž se nerozlišovalo dlouhé (j) a okrouhlé (s). S těmito doklady si srovnáme první české věty psané rovněž primitivním pravopisem (šlo v nich o převod majetku církvi)²:

Pauel dal geft plo[couicih zemu

Wlah dalgeft dola] zemu bogu [iuiatemu [cepanu [eduema du[nicoma bo-
guceu a [edlatu

Přepis:

Pavel dal jest Ploskovicích zem’u. Vlach dal jest Dolás zem’u Bogu i sv’a-
tému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučějú a Sedlatú.

² Nejstarší propria se právě díky nejednoznačnému pravopisu rekonstruují nesnadno. Bez znalosti staročeských vlastních jmen a produktivních staročeských slovotvorných typů je to prakticky nemožné. A také je nutné znát nejstarší českou grafiku, abychom věděli, co od ní můžeme očekávat. Např. k správnému přečtení zápisu *Crucac* je třeba vědět, že se stč. apelativní jména nositelů vlastností tvořila příponou *-ák* od adjektiv (srov. *Malák* ‘malý člověk’) a že litera *c* označovala [c], [č], [k], a že se při čtení nesnadno rozeznávala od písmene *t*, které mohlo znamenat i [t]. Na základě těchto skutečností odhalíme v zápisu *Crucac* jméno *Kruták* ‘krutý

(Novočesky: Pavel dal v Ploskovicích zemi bohu. Vlach dal v Dolanech zemi bohu a svatému Štěpánu se dvěma poddanými Bohučejem a Sedlatou.)

2. Období pravopisu spřežkového

Spřežkový pravopis řeší nedostatek latinských písmen pomocí spřežek. Na rozdíl od období předchozího jde už o promyšlený systém, v němž každé hláске odpovídá specifický grafém nebo jejich kombinace, tzv. spřežka.

2.1 Starší spřežkový pravopis

Na počátku 14. stol. se objevil první pravopisný systém, a to pravopis spřežkový; vzhledem k pozdějšímu spřežkovému pravopisu jednoduššímu byl nazván *starší* nebo *složitější*. Tento systém je patrně dílem jednoho tvůrce nebo několika jedinců. Důsledně byl totiž užit jen v některých nejstarších českých legendách, z nich se dochovály pouze zlomky. Poměrně důsledný je starší spřežkový pravopis v následujících legendách: o P. Marii, o apoštolích, o sv. Duchu, o Pilátovi, o Jidášovi, méně důsledný je v tzv. Klementinských zlomcích (zlomky legend o Jakubovi menším, o papeži Sylvestrovi, o umučení Páně) a v nejstarších rukopisech Alexandreidy.

Jeho základním rysem je důsledné rozlišování sykavek.

Grafém/spřežka	foném	příklady
zz	s	zzam (sám)
ſſ, ſ (= dlouhé s)	š	lepſſim (lepším)
cz	c	czo (co)
chz	č	chzaz (čas)
z	z	mezí (mezi)
s	ž	sivot (život)

ch	ch	duch (duch)
rs	ř	morse (moře)
ie, ye	ě	chtyel (chtěl)
c zvl. před a, o, u, r	k	cozstel (kostel)
g	j	gim (jim)
g v přejatých slovech	g	z galiley (z Galilei)

Délka samohlásek se označuje zřídkka, a to zdvojením příslušné samohlásky, přičemž se grafémy píší zpravidla nad sebou (*ktere^em*). Spřežkový pravopis většinou neodráží tehdejší výslovnostní rozdíl mezi [i] a [y]. Obou písmen se užívá promiskue, nadto ještě označují hlásku [j] (*yablek*). Ueďme ještě příklad z *Legendy o P. Marii* z počátku 14. stol.: „S těmi slovy a v tom zármutku vešedši (vešla) do své štěpnice (sadu) a plačíc padla tváří k zemi”. *Nicě* = jmenný tvar adjektiva *nicí* – *nic*, *nicě*, *nice* ‘skličný, skleslý‘.

Transliterace	Transkripce
Tu rsíechzíu hi t̃em zamutkem	Tú řěčú hi tiem zámutkem
-edſſi do zzwe ſvehzíepown̄czie...	šedši do své ščěpovnicě...
-plachzíuczí pade nyczie..	- plačúci pade ničě...

Jak patrně z příkladů, je to pravopisný systém natolik nápadný, že dal název druhému vývojovému období. Ale většinou se při popisu tohoto období neuvádí, že byl starší spřežkový pravopis omezen právě jen na několik nejstarších literárních památek a že ostatní české písemnosti té doby měly grafiku dost odlišnou. Byla to především vlastní jména místní, osobní, termíny a glosy, které byly nadále psány nejednoznačnou grafikou vycházející z primitivního pravopisu, ale již méně pestrou a do jisté míry ustálenou. Její podoba se plynule vyvíjí směrem k spřežkovému pravopisu mladšímu.

Je to vidět u toponym z období 1300–1340. Všimněme si, jak se zapisují sykavky, a zaměříme se na znaky nejnápadnější: [č] není nikdy *chz*, [s] není nikdy *zz*, např.: *Telcz* (Telč), *Cirnicz* (Černice), *Zablatie* (Záblatí), *Zeletaw* (želetava), *Crisanowicz* (Křižanovice), *Nyrzko* (Nýrsko), *Byscupicz* (Biskoupky), *Nassedlowicz* (Násedlovice), *Dalesicz* (Dalešice), *Oreschin* (Ořešín), *Slapanicz* (Šlapanice), *Chotieschow* (Chotěšov). Sufix *-ic* je původní (bezkoncovkový) gen. pl. obyvatelských jmen, srov. stč. *jeden z Vršovic*, tj. Vršoviců. Tento starý genitiv se pak udržel ve stejně znějících toponymech. (Původní tvary: *Ivanovici* – a) nom. obyvatelského jména *Ivanovici*, tj. lidé Ivanovi, b) nom. toponyma, dnešní *Ivanovice*.)

Z uvedeného vyplývá, že tehdejší grafika nebyla jednotná. Na tuto skutečnost však dosud odborná literatura neupozornila. Až na několik legend, v nichž se poměrně důsledně užíval starší spřežkový pravopis, uplatňuje se v ostatních písemnostech té doby grafika podstatně jednodušší a ta tvoří mezistupeň mezi pravopisem primitivním a mladším spřežkovým. Např. ve vlastních jménech jsou shody s následujícím mladším spřežkovým pravopisem nepřehlédnutelné. Stojí za zmínku, že spřežka *chz*, užívaná pro [č] ve starším spřežkovém pravopisu, nebyla v materiálu vlastních jmen osobních a místních 10. století – 1340 vůbec zachycena. Nenašla jsem ji ani v místních jménech z tohoto období. Podle mého názoru je to významný důkaz, že starší spřežkový pravopis byl výtvozem jednoho člověka nebo několika jedinců, a nebyl tedy obecně rozšířený.

2.2 Mladší (jednodušší) spřežkový pravopis

Mladší spřežkový pravopis se formoval od 30. let 14. stol., držel se – vedle nově zavedeného diakritického pravopisu – po celé 15. stol. a v jednotlivostech přežíval až do národního obrození (zvláště v rukopisech). Na rozdíl od staršího spřežkového pravopisu nerozlišuje sykavkové dvojice [s] – [š], [z] – [ž], [c] – [č], zato více re-

spektuje znělost hlásek (odlišuje [z] – [s], [ž] – [š]). Jak ukazují písemnosti z 2.čtvrtiny 14. stol., jejichž grafika se mnoho neliší od grafiky užívané ve vlastních jménech a glosách 1. čtvrtiny 14. stol., byl tento pravopis výsledkem plynulého vývoje.

Grafém/spřežka	Foném	Příklad
<i>z</i>	<i>z</i>	<i>zly</i> (zlý)
<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>zena</i> (žena)
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>yasny</i> (jasný), <i>bikupi</i> (biskupí)
<i>s</i>	<i>š</i>	<i>budes</i> (budeš), <i>wecz</i> (švec)
	zejm. <i>š</i>	<i>doel</i> (došel)
<i>cz</i>	<i>c</i>	<i>dczery</i> (dcery)
<i>cz</i>	<i>č</i>	<i>czet</i> (čest)
<i>rz</i>	<i>ř</i>	<i>rzyeka</i> (nč. řeka)

Ostatní prostředky zůstaly stejné jako ve starším spřežkovém pravopisu. Většinou není zcela důsledný, v mnohých památkách přežívají prvky pravopisu primitivního. Příklad z *Kronika* tak řečeného *Dalimila* (*Kníže Hostivít potom zemřel, Bořivoj nastoupil na otcův trůn*):

Transliterace	Transkripce
Knyez Hotywyt potom nyde	Kněz Hostivít potom snide,
Borzywoy na otczow tolecz wzynde.	Bořivoj na otcův stolec vznide.

Doklady neliterární povahy se od mladšího spřežkového pravopisu užívaného v literárních památkách většinou odlišují jen větším podílem prvků primitivního pravopisu (jistá míra nejednoznačnosti i řada starších spřežek přetrvává), a tak plynule navazují na období předchozí. Mnohé spřežky vznikly, nebo se alespoň prosadily pod vlivem němčiny (*sch* – [š], *tz* – [c]). Např. vlastní jména místní: 1392 *Czernczyn* (Černčín), 1373 *Sadkow* (Sadkov), 1385 *Schach* (Šach), 1374 *Ze-*

letiz (želetice), 1368 *Zhorzecz* (Zhořec), 1374 *Macow* (Makov), 1392 in vila *Bellowitz* (Velovice, později splynuly s Bedřichovicemi).

Ve staročeském pravopisu se rovněž uplatňovala interpunkční znaménka, ale jen nesoustavně a sporadicky. Jejich úkolem bylo označovat místa pauz při hlasitém přednesu. Pokud se v textu interpunkce objevuje, užívá se vždy jen jeden druh interpunkčního znaménka (buď tečka uprostřed řádku, nebo dvě tečky, barevná tečka, šikmá čára přes celý řádek apod.). Teprve v 15. stol. se užití interpunkčních znamének rozšířilo více, ale nadále se v konkrétním textu užívá jen jeden druh, a to stále pro označování pauz. Viz následující Husův text.

3. Diakritický pravopis

D i a k r i t i c k ý p r a v o p i s řeší rozpor mezi rozdílným počtem latinských písmen a českých hlásek pomocí diakritik (čárek a teček nad písmeny). Jeho tvůrcem je s největší pravděpodobností Jan Hus. K této problematice se ještě vrátím. Místo spřežek se zavádějí litery s tečkou (punctus rotundus): *c, s, z, r, d, t, n, l* = dnešní *č, š, ž, ř, ď, ť, ň* a původní tvrdé *l*. Brzy nato se někdy píše místo tečky háček, jako např. v některých případech už v treboňském opisu traktátu *Orthographia Bohemica*. Kvantita se označuje příslušnou literou s čárkou (*gracilis virgula*): *á, é, í* apod. Označování kvantity ovšem nebylo ještě dlouho důsledné (zvláště v rukopisech). Dalším požadavkem bylo zapisování [i], [y] podle jejich původní výslovnosti a tento úzus se dodržuje dodnes (*liška, slyšet*). Ostatní prostředky zůstaly většinou beze změny.

Příklad z Husovy *Postyly*:

Transliterace	Transkripce
Aby ktož budes citi rozvmiel me ce ke reci / viez / zet em pal tak iakož oby- ceinie mluwim / neb wgednom kragi Cechowe ginak mluwie / a wginem ginak...	Aby, ktož budeš čísti, rozuměl mé české řeči, věz, žeť sem psal tak, jakož obyčejně mluvím, neb v jednom kraji Čechové jinak mluvie a v jiném jinak...

Je obecně známo, že tento návrh diakritického pravopisu je ob- sažen v anonymním spisu *Orthographia Bohemica* a je přisuzován Janu Husovi. Je to první spis pojednávající o českém pravopisu vůbec a pochází z počátku 15. stol. Je třeba zdůraznit, že jde o dílo mimo- řádného významu, které položilo základy současného českého pravo- pisu a ovlivnilo pravopisné systémy některých dalších jazyků.

Tento latinsky psaný traktát se v originále nezachoval, je známý pouze ze dvou opisů. První z nich objevil v r. 1827 v treboňském ar- chivu František Palacký, nazval jej *Orthographia Bohemica* a přisou- dil H u s o v i. Předtím byla známa pouze jeho část – abeceda otištěná ve spisku *Výklad na Otčenáš*, 1545, a ve slabikáři Prostějovském z r. 1547. Na počátku 20. století nalezl Václav Flajšhans v pražském kapitulním rukopisu excerpta pořízená z jiného (nám jinak nezná- mého) opisu tohoto traktátu. V určování autorství a doby vzniku toho- to anonymního díla se badatelé rozcházejí: jako autoři jsou označo- vání Jan Hus nebo Jan z Holešova (autor první jazykovědněbohe- mistické studie z konce 14. stol. o písni *Hospodine, pomiluj ny*). Pří- padně je *Orthographia Bohemica* považována za anonymní dílo z 30.–40. let 15. století. Vznik díla bývá kladen do r. 1406, 1410, 1411, 1412, event. do 30.–40. let 15. stol. Převládající přesvědčení, že traktát napsal Jan Hus, bývá provázáno citáty z jeho děl, v nichž se vyjadřoval k jazykovědné problematice, především pak k nedostat- kům tehdejší grafiky. To je hlavní argument pro jeho autorství.

Opis nalezený Palackým vydal Šembera (1857), jeho novou edici pořídil Schröpfer (1968). Excerpta druhého opisu vydala Vidmanová (1982). Traktát asi sloužil jako pomůcka, podle níž se měli žáci naučit správně česky psát. Tak se stalo, že jej stihl obvyklý osud školních knih: zůstal zachován jen v pozdějších nedokonalých a patrně i neúpl- ných opisech. V našem případě to byla ona dvě výše uvedená poruše- ná znění, jež byla od nepochybně propracovanějšího a stylově vytříbe-

³ Do českých zemí byli povoláni Karlem IV.

nějšího originálu poněkud vzdálená. Z toho plyne, že pro určování autorství *Orthographie Bohemica* nemůže být jazykový (stylistický) rozbor uvedených dvou opisů kritériem spolehlivým.

Není pochyb, že autor spisu (s velkou pravděpodobností Jan Hus) byl inspirován soudobými potřebami praxe, bouřlivým rozvojem spisovné češtiny a prudkým rozšiřováním sféry její působnosti. *Orthographia Bohemica* se vyznačuje novým řešením zápisu češtiny. Navrhuje originální úpravu pravopisu. Podle vzoru slabikářů začíná návrhem abecedy. V ní je každé písmeno pojmenováno slovem, slova pak tvoří souvislý text, aby se dobře pamatovala:

A (=a) bude (=b) cele (=c) *czeledi* (nad slovem je *c* namísto *c* asi vinou opisovače) dano (=d) *diediczwie* (=d[~]) (občas je tam už háček – dochované opisy už přesný záměr autora návrhu nezachycují)... (Schröpfer, 1968, s. 53).

Stojí za zmínku, že jako symbol litery *i* zvolil autor charvátskou spojku *ili*. To svědčí o jeho kontaktu s Emauzským klášterem a zároveň o důležité roli, kterou tamější charvátská mnichové (psali hranatou hlaholicí) hráli v počátcích našeho teoretického bádání o češtině³. Jak bylo naznačeno výše, jednoduché litery latinské a spřežku *ch*, jichž se v češtině užívalo, ponechal autor návrhu v té platnosti, kterou měly ve středověké latině (kromě *c*, jež mělo označovat pouze hlásku [c], ne [k]). A hlásky, které latina neměla, rozlišil diakritiky nad písmeny označujícími hlásky podobné. Onen rozpor mezi menším počtem latinských grafémů a větším počtem českých fonémů byl tedy geniálně vyřešen pomocí diakritik. Cílem této pravopisné reformy bylo psát každou hlásku jen jedním písmenem, s výjimkou spřežky *ch*, která zůstala, poněvadž byla také v němčině a latině (zde ovšem jen ve slovech cizího původu, ve slovnících se zařazuje mezi *c*).

Úmyslně jsem pominula termíny *nabodeničko dlúhé*, *nabodeničko krátké*, které bývají v souvislosti s diakritickou úpravou pravopisu uváděny, jako kdyby to byly staročeské ekvivalenty lat. termínů *punctus rotundus* a *gracilis virgula*. Pominula jsem je proto, že ve spise

Orthographia Bohemica nejsou, a je velmi pravděpodobné, že s Husem nemají nic společného. Oba termíny jsou doloženy pouze v *Doslovu k bibli Šafhauzské* (bez datace) a Nymburské (1462–1463) a nikde jinde (oba texty se až na drobné lexikální a syntaktické odchylky shodují). S Husem jakožto autorem traktátu *Orthographia Bohemica* spojil termíny nabodenička dodatečně a zároveň jako první Šembera, který tento Doslov mylně pokládal za *Předmluvu k bibli Šafhauzské*, jež byla podle jeho názoru také výtvozem Husovým. A zároveň věřil, že se Hus podílel na biblických překladech té doby. Když připravoval vydání *Orthographie* (1857), připojil k *Orthografii* tzv. *Přídavek* a do něho vložil všechny tehdy známé úryvky z Husových děl, které svědčily o jeho zájmu o pravopis. A zcela logicky tam přidal i onen *Doslov*, ovšem pod názvem *Předmluva k bibli Šafhauské*, protože se domníval, že ji Hus napsal. Tak se dostala dohromady dvě díla rozdílných autorů, a to v edici pod titulem *Mistra Jana Husi Ortografie česká* (1857). Další badatelé je pak začali spojovat dohromady, aniž si pravou skutečnost ověřili. Tak se nabodenička, doložená pouze v tomto jediném Doslovu uvedeném ve dvou biblích, dostala do spojení s Husem a „jeho“ návrhem diakritického pravopisu. V odborné literatuře pak oba termíny (*nabodeničko krátké*, *nabodeničko dlúhé*) začaly být s Husem automaticky spojovány. A spolu s touto významnou osobností se vryly do paměti českého národa. A drží se v ní dodnes.

Význam návrhu diakritického pravopisu je velký. Přestože se v grafice dřívějších století diakritika občas objevovala (v českých slovech nacházíme už od 12. stol. pokusy označovat kvantitu čárkou, srov. např. osobní jméno *Noóstup* z listiny k r. 1188, o něco později bývá různými diakritiky sporadicky označována měkkost), teprve autor spisku *Orthographia Bohemica* je uvedl v systém, který plně vyho-

⁴ „Orthographia“ náležela ve středověku zároveň s „ethymologií“ k základním částem latinské gramatiky. Četné středověké orthographie čerpalý z Prisciana a Isidora.

voval potřebám češtiny; jde tedy o řešení zcela originální. Nikdy předtím nebylo diakritických znamének užito k úpravě latinského písma s tou promyšlenou důsledností, opřenou o poznání rozlišovací platnosti českých hlásek, jako právě v tomto spise.

Badatelé si často kladli otázku, odkud se nápad s diakritiky vzal. Za zdroj inspirace pro užití diakritických znamének byly považovány např. čárka označující původní řecký akut, tj. ostrý přízvuk ve slovech přejatých do latiny, šíření tečky nad některými literami (zejména *i*) ve středověké latině, tečka (tzv. *dagesš*) charakteristická pro písmo hebrejské, diakritika nad písmeny v irštině, ojedinělá diakritika v tzv. primitivním a spřežkovém pravopisu v češtině a v neposlední řadě diakritika v hlaholici. Inspirativní působení mnichů Emauzského kláštera však spočívalo spíše v podnětu, že v hlaholici odpovídá jednomu grafému jeden foném.

Po abecedě následuje slabikář, tj. soustava slabik s hojnými příklady slov, jejichž pomocí se – podle vzoru latinských gramatik – u každé hlásky dokládá, před kterými a po kterých hláskách se vyskytuje⁴.

Vlastní význam traktátu *Orthographia Bohemica* spočívá v tom, že úspěšně a tvůrčím způsobem aplikuje středověké gramatické metody na češtinu, že uplatňuje metodu srovnávací a místo citátů z klasiků a středověkých autorů volí příklady též z živého jazyka.

Objevný a přínosný je organoartikulační popis tvoření hlásek ([dʰ], [ň], [l], [h], [y] a zčásti též [i]), neboť tato pozorování bývala ve středověku většinou odkazována do nauk přírodních. K těmto originálním postřehům je připojen požadavek, aby se [i] a [y], tj. *i* parvum a *y* grossum, rozlišovalo v písmě i artikulaci. Výklady jsou provázeny úctyhodnou řadou příkladů domácích (včetně Moravy) i cizojazyčných (charvátština, němčina, řečtina, maďarština, hebrejšťina, církevní slovanština, polština), jež svědčí jak o autorových jazykových znalostech, tak o jeho kontaktech s univerzitními studenty pocházejícími z různých zemí, od nichž mohl některé příklady získat. Pojednání uzavírá výčet českých ekvivalentů několika odborných termínů (*vokál*

= *hlasie, samohlas, hlasuplod...*) a dále promyšlená soustava zkratek (inspirací byly jistě obdobné zkratky latinské), jež měla – zároveň s diakritickou úpravou pravopisu – ulehčit a zlevnit opisování a tak zpřístupnit literaturu, zejména bibli širokým vrstvám (naznačený postup byl uplatněn např. v bibli Tábořské mlynářky). Třetí část spisku tvoří modlitby *Otčenáš*, *Zdrávas* a *Věřím v Boha*, napsané podle nově navrhovaného diakritického pravopisu a za použití zkratek.

V česky psaném závěru vyzývá autor Čechy, aby navrhované zásady dodržovali. Je si vědom toho, že jde o změnu převratnou, která nebude přijata okamžitě, a proto žádá písaře, aby alespoň respektovali rozdíl mezi [i] a [y] a psali *c* jedním písmenem jako [c], ne spřežkou. Ale nové zásady se vžívaly pomalu, ani písaři opisující Husova díla je nedodržovali důsledně (nejvíce je respektoval písař Zikmund z Husince), protože dosavadní spřežkový pravopis byl vžitý. Přesto však originální pravopisná reforma nezanikla. V dalších stoletích se – s jistými úpravami – postupně prosazovala, až pevně zakotvila v nové češtině.

Tato reforma latinky se ujala nejen u Čechů, ale s postupem doby také v pravopisných soustavách dalších Slovanů, kteří užívají latinského písma, dále u některých neslovanských národů v Evropě a od 19. stol. i jako princip různých transkripčních systémů vědeckých. Lze tedy bez nadsázky konstatovat, že představuje významný kulturní fenomén ve vývoji písemné vzdělanosti evropské a vůbec světové.

Vraťme se do 15. století. Diakritický pravopis se prosazoval pomalu, v mnohých památkách je kombinován s pravopisem spřežkovým, nebo dokonce mladší spřežkový pravopis převládá. Během 15. století tedy koexistovaly v psané češtině dva pravopisné systémy: diakritický a spřežkový a k tomu existovaly i kompromisní podoby přechodné.

V případě vlastních jmen dominuje mladší spřežkový pravopis s prvky pravopisu primitivního a ovlivněný pravopisem německým.

⁴ Jde o období od 16. století do 2. třetiny 18. stol.

Grafika vlastních jmen místních z let 1340–1500 (převládající způsob zápisu moravských místních jmen) vypadala takto:

Grafém/spřežka	Hláška
<i>cz</i>	<i>c, č</i>
<i>tz</i>	<i>c</i>
<i>z</i>	<i>z, ž</i>
<i>rz</i>	<i>ř</i>
<i>s,</i>	<i>s</i>
<i>ss, , s, sch</i>	<i>š</i>

Diakritických znamének se užívá zřídka. Příklady vlastních jmen místních z 15. stol.: 1466 *Manessowicze* (Manešovice), 1447 *Meziborzie* (Meziboří), 1417 *Mikulezicz* (Mikulčice), 1476 *Moschnowetz* (Mošnovec), 1437 *Smilov, Smylow* (Smilov)...

Naznačený stav grafiky 15. století je východiskem pro další vývoj pravopisu v době střední češtiny, kdy se uplatňoval tzv. *pravopis bratrský*⁵. Je to v podstatě upravený pravopis diakritický. Je nazván podle tvůrců těchto úprav a jeho prvních uživatelů – členů Jednoty bratrské. Bratrský pravopis se uplatňoval především v tiscích. Pravopisné změny prováděné v úzu tiskařském pronikaly do písarského úzu se zpožděním a v nestejně míře, některé z nich nepronikly vůbec. Zcela nedůsledné bylo označování měkkosti konsonantů diakritickými znaménky a označování kvantity čárkou. V písarském úzu se běžně užívalo řady spřežek (*cž* – [č], *cz* – [c], *zi* – [ž], *rž* – [ř], *uo* – [ú]), zaměňuje se užívání [i], [y] (zvláště v 17. stol.) atd.

Rozdíly mezi obojím územ se postupně prohlubovaly. Okolo roku 1530 byly už tak nápadné, že šlo v podstatě o dvojí pravopis. Grafika střední doby však překračuje rámec této studie.

4. Závěr

Jak jsme ukázali výše, mají staročeské písemné památky neliterární povahy (glosy, ale zejména četné listiny obsahující vlastní jména místní a osobní) velkou cenu, protože svědčí o *obecně rozšířeném* způsobu zápisu českých slov. To platí jak pro tzv. primitivní pravopis, kdy výzkum nejstarších propriet pomohl odhalit dvě podoby této nejednoznačné grafiky (jednu pro apelativa a souvislé texty, druhou pro vlastní jména), tak to platí pro krátké období 1300–1340, které bývá představováno jako období staršího spřežkového pravopisu, přestože je tento pravopis dosvědčen jen pro malý počet zlomků literárních textů. Grafika ostatních písemností té doby představuje spojovací článek mezi primitivním a mladším spřežkovým pravopisem. Dodejme, že k větší pestrosti grafiky vlastních jmen přispěli i cizí písaři neznalí češtiny, kteří do zápisů přenášeli své zkušenosti z latiny a němčiny; při opisu listin se jejich zápisy šířily dál a tak ovlivňovaly grafický úzus staročeského období. Mladší spřežkový pravopis měl ve staré češtině pevné postavení a trvalo velmi dlouho než se plně prosadil pravopis diakritický (v podstatě až v češtině nové).

Literatura

- Cejnar J., 1964, *Nejstarší české veršované legendy*. Nakladatelství ČSAV, Praha.
- Čornejová M., 2005, *Ke grafice bohemik X.–XII. století*. „Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity“ A 53, s. 137–145.
- Mareš F. V., 1975, *Emauzské prameny českého diakritického pravopisu*. In: J. Petr, S. Šabouk (eds.), *Z tradic slovanské kultury v Čechách: Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*. UK, Praha, s. 169–172.
- Pleskalová J., 1999, *K počátkům českého pravopisu*. „Listy filologické“ 122, s. 167–175.
- Pleskalová J., 2001, *Stará čeština pro nefilology*. MU, Brno.
- Pleskalová J., 2005, *Jan Hus a nábodenička*. In: S. Čmejrková, I. Svobodová (eds.), *Oratio et ratio*. ÚJČ AV ČR, Praha, s. 283–287.
- Schröpfer J., 1968, *Hussens Traktat »Orthographia Bohemica«*. *Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Slavistische Studienbücher 4. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Š e m b e r a A. V. (ed.), 1857, *Mistra Jana Husi Ortografie česká*. Zvláště vytištěna z Biblioteky slovanské vydávané Františkem Miklosičem. Leopold Sommer, Vídeň.

V i d m a n o v á A., 1969, *K výslovnosti a grafice středověké latiny v Čechách*. „Listy filologické“, s. 294-300.

V i d m a n o v á A., 1982, Ke spisku Orthographia Bohemica. „Listy filologické“ 105, s. 75-89.

Z í b r t Č., 1903, *Šafhauská bible*. „Věstník České akademie“ 12, s. 41-46.